

Cultuurkritiek als literatuur, met dank aan Michel Houellebecq

In de filosofie die tegenwoordig populair is bij het grote publiek zijn twee genres dominant: de filosofie als levenskunst en de filosofie als cultuurkritiek. Bij een filosofisch romanschrijver als Michel Houellebecq komen we beide tegen, al moeten we de levenskunst wel met een lampje zoeken. Maar neem nu het essay *Leven, lijden, schrijven – methode*, een onorthodoxe handleiding voor aankomende schrijvers, waarin curieuze aanbevelingen als de volgende staan: 'Als u de anderen een mengeling van angstig medelijden en minachting inboezemt, weet u dat u op de goede weg zit'. Ook geeft Houellebecq iedereen die schrijver of dichter wil worden de goede raad: 'Stel u eerlijk en nederig op tegenover uw onwetendheid, dat mysterieuze deel van uzelf', om te besluiten met een welgemeend: 'Wees niet bang voor het geluk; het bestaat niet'.

De cultuurkritiek is bij Houellebecq, zoals bij iedere pessimist, in ruimer mate voorhanden. In zijn werk zou je zonder veel moeite één massieve veroordeling kunnen zien van de hedendaagse westerse wereld: een wereld als markt en strijd, om de titel van zijn eerste roman aan te halen, een wereld waarin geen mens erin slaagt om werkelijk gelukkig te worden. In weerwil van wat ik zojuist heb geciteerd, komt dat niet omdat het geluk niet zou bestaan; het bestaat wel degelijk, ook in Houellebecqs romans, maar altijd alleen maar tijdelijk, nooit duurzaam, en zelden verkeert dat tijdelijke geluk in evenwicht met de pijnlijke perioden waarin het ontbrak. Als de zaken zo liggen, kun je beter net doen alsof het niet bestaat, zal Houellebecq gedacht hebben.

Met geluk kan de cultuurkritiek niet uit de voeten. Was iedereen altijd gelukkig, dan hadden we geen cultuurkritiek nodig. Onder cultuurkritiek versta ik elke intellectuele poging om de eigen cultuur te beoordelen als een geheel, met het strenge doch rechtvaardige oog gericht op zowel het heden als het verleden en de toekomst. Zo'n poging wordt vooral gewaagd als er iets aan die cultuur lijkt te mankeren. Opvallend zijn dan ook de medische metaforen van de cultuurcritici, die je met een uitdrukking van Nietzsche de 'artsen van de cultuur' kan noemen. In hun spreekkamer trekt de patiënt zijn kleren uit om zich eens grondig te laten onderzoeken, met als resultaat: een diagnose, en als de dokter het geval niet bij voorbaat hopeloos acht, ook een passende remedie.

Zo gaat het al eeuwenlang. Maar Jean-Jacques Rousseau was de eerste *moderne* cultuurcriticus: terwijl de verlichte achttiende eeuw zich verheugde in haar Vooruitgang dankzij kunsten en wetenschappen, wees hij erop dat de morele kwaliteit van de mens beslist niet vooruit was gegaan. Als remedie stelde hij voor, toen hij nog niet alle hoop verloren had: pedagogische en politieke hervorming, ten einde zo de verloren natuurlijke vrijheid en gelijkheid, voorwaarden voor een moreel herstel, terug te vinden.

Sinds Rousseau heeft een onafzienbare stoet cultuurcritici het publiek met hun diagnoses en remedies overstelpt. Interessante lectuur, waaruit je kunt leren hoe een tijd zichzelf zag en beoordeelde. Maar wat je er ook uit kunt leren, is hoe weinig de thema's in de cultuurkritiek plegen te veranderen. Telkens gaat het weer over het zedenbederf, het verval van private en publieke deugden, materialisme en

massificatie, het verlies van wijsheid en traditie, de teloorgang van de metafysica, het gevaar dat de technologie ons boven het hoofd groeit enzovoort. Variabeler zijn de remedies, al komen ze verbluffend vaak neer op de noodzaak van een fundamentele mentaliteitsverandering. Maar alle cultuurkritische remedies hebben ook nog iets anders met elkaar gemeen: helpen doen ze kennelijk nooit, want de diagnoses, meestal dezelfde, blijven elkaar gestaag opvolgen. Wat moeten we met zo'n dokter die, hoe frequent hij ook bezocht wordt en hoe gretig hij wordt aanhoord, er nimmer in slaagt zijn patiënten te genezen?

De problemen met het genre van de cultuurkritiek laten zich grofweg samenvatten in twee punten. Ten eerste: de cultuurcriticus is geen echte dokter, die los staat van de patiënt die hij onderzoekt; integendeel, van de cultuur die hij beoordeelt maakt hij zelf deel uit. Maar daar houdt de cultuurcriticus zelden rekening mee. In plaats daarvan creëert hij, al dan niet bewust, voor zichzelf een archimedisch punt, van waaruit hij het geheel van zijn cultuur in heden, verleden en toekomst meent te kunnen bevatten. Een illusie, die tot gevolg heeft dat de werkelijke verandering van de cultuur, en dat is de verandering die zich ook aan hemzelf voltrekt, hem ontgaat. Cultuurcritici kunnen wel op een bepaalde manier de waarheid spreken, het is alleen altijd de waarheid van gisteren.

Ziedaar mijn tweede punt: geschiedenis (en dus ook cultuur) bestaat per definitie uit verandering, even onbeheersbaar als onvoorspelbaar, maar daar hebben wij mensen het moeilijk mee. Diep in ons hart houden we niet van verandering, ook al zeggen we geregeld ernaar te verlangen, omdat verandering altijd ook herinnert aan de definitieve verandering van de dood, die in onze eindigheid besloten zit. Vandaar dat reële veranderingen zo vaak verslechtingen lijken, vooral als je wat ouder wordt. We kunnen en willen het niet meer allemaal bijbenen en klampen ons vast aan een veelal imaginair verleden, dat onze maat voor de toekomst wordt: alles wat daarvan afwijkt, kan alleen maar als een achteruitgang worden beoordeeld.

In dit wonderlijke, maar o zo menselijke mechanisme moeten we de verklaring zoeken voor het feit dat cultuurkritische remedies nooit werken. Dat komt namelijk omdat ze bijna altijd een omkering zijn van de kwaal. Luidt de diagnose dat de zeden vervallen, dan komt de remedie erop neer: die zeden dienen weer te herrijzen! Maar dat is hetzelfde als wanneer een echte dokter tegen iemand die zojuist zijn beide benen heeft verloren, zou zeggen: laat ze maar weer aangroeien!

Betekent dit nu dat we de hele cultuurkritiek beter vaarwel kunnen zeggen? Nee, dat geloof ik niet, al is het maar om de eenvoudige reden dat we dat niet zouden kunnen. Daarvoor is het genre ons, en ik sluit mijzelf niet uit, te dierbaar. En daarvoor blijft die permanente verandering te moeilijk om te accepteren. Op een gegeven moment zegt iedereen: met veel heb ik mee kunnen gaan, maar hiermee – over mijn lijk! Dat laatste is dan ook meestal wat er gebeurt: tegen de grote veranderingen van de geschiedenis staat ieder verzet machteloos en wie desondanks een poging waagt, wordt simpelweg opzij geschoven. In *Elementaire deeltjes* schrijft Houellebecq, naar aanleiding van wat door hem een 'metafysische omwenteling' wordt genoemd: 'Geen enkele kracht kan haar tegenhouden – geen

enkele kracht, behalve een nieuwe metafysische omwenteling’.

Daarover gaat in feite zijn roman. Het merendeel van de tekst verhaalt van de gevolgen van de metafysische omwenteling die in de zeventiende eeuw - uit naam van de wetenschap - een eind maakte aan de christelijke wereldbeschouwing. Daarvoor in de plaats kwam een materialisme, dat na in de jaren zestig van de vorige eeuw te zijn ontaard in liederlijk individualisme en hedonisme rijp was geworden om op zijn beurt te bezwijken - aldus de verteller van de roman, die het product blijkt te zijn van weer een nieuwe metafysische omwenteling. Hij leeft in de toekomst, in het jaar 2079, en is een vertegenwoordiger van een nieuw, gekloond mensdom, dat eindelijk bevrijd is van de fatale bijwerking van de geslachtsdrift. Hoe noodzakelijk die bevrijding was, weet Houellebecq bij monde van zijn verteller meer dan duidelijk te maken aan de hand van de tragikomische levenswandel van de beide broers Bruno en Michel Djerzinski.

Benaderen we Houellebecq als was hij een normale cultuurcriticus, dan zou je dus kunnen zeggen dat hij in *Elementaire deeltjes* een uitermate alarmerende diagnose stelt van de toestand van de moderne westerse cultuur (ten prooi als deze is aan verwoestende consumptie-drift, narcistische seks-obsessie, totaal normverlies en dodelijk geweld) en er tegelijk de remedie bij levert, namelijk: genetische manipulatie, waardoor het kwaad bij de wortel kan worden aangepakt. Eind goed, al goed! Dat is ook de conclusie van de verteller van de roman, die een paar keer sereen de lof zingt van de gelukzalige toestand na de laatste metafysische omwenteling.

Eindelijk een remedie die werkt! Maar dat is geen kunst, zal men zeggen, want dit alles gebeurt in een roman – het is dus, goed beschouwd, wèl kunst, literaire kunst om precies te zijn. Dat klopt natuurlijk, maar hoe staat het met de cultuurkritiek die zich *niet* in de gedaante van een roman presenteert? Is zij niet ook voor een belangrijk deel literair van karakter? Zo hebben de cultuurcritici het uiteraard nooit bedoeld: Rousseau, Spengler, Benda, Ortega y Gasset en Huizinga draaien zich om in hun graf, en laat hun nog levende nazaten het niet horen!

Toch ben ik ervan overtuigd dat het juist de literaire inslag van het genre is, die maakt dat we van de cultuurkritiek blijven houden, ook al slaagt zij er nooit in om dat wat zij aanbeveelt voor elkaar te krijgen. Gelukkig doet de cultuurkritiek wel iets anders: zij verschaft troost voor de onontkoombaarheid van de veranderingen. Hoe? Door ertegen tekeer te gaan, door die veranderingen in een diep bezorgde diagnose af te schilderen als een enkele reis naar de ondergang van de beschaving. Op deze manier valt de lezers, die zich huiverend mee zorgen hebben gemaakt, de troostrijke gewaarwording ten deel dat het in elk geval niet aan hen heeft gelegen. In commissie met de cultuurcriticus hebben zij geprotesteerd tegen de fatale koers die hun cultuur is ingeslagen – en zo wennen ze, langzaam maar zeker, aan de verandering die, zonder dat zij zich er goed en wel van bewust zijn, ook aan hun deur niet voorbij is gegaan.

Het ideaaltype van de moderne cultuurcriticus is voor mij de man of vrouw, die een vlammend protest tegen de digitalisering van de cultuur schrijft op een personal computer.

Michel Houellebecq is in zijn romans minder naïef. Dat is overigens niet

alleen zijn verdienste, maar ook die van het genre van de roman. Het verhaal, de personages, de diverse stijlregisters die hij kan bespelen, geven de romanschrijver veel meer instrumenten in handen dan de normale cultuurcriticus heeft om zijn visie op de eigen cultuur onder woorden te brengen. De valkuilen waarin zo'n cultuurcriticus zijns ondanks tuimelt, kan een romancier doelbewust opzoeken. Met dat wat voor de cultuurcriticus heilige ernst is, kan hij een serieus spel spelen. Niets verplicht hem om consequent te zijn of zichzelf buiten schot te houden. Liever niet zelfs, maar de mogelijkheid om diverse personages te kiezen maakt dat hij zich niet als een man uit één stuk hoeft voor te doen.

Zo heeft Houellebecq zijn cultuurkritiek verdeeld over Bruno en Michel: de een belichaamt de diagnose, de ander de remedie. Maar doordat beiden met gelijke empathie en inzet worden beschreven is de totaalindruk er een van innerlijke verscheurdheid, een verscheurdheid die trouwens ook binnen de hoofdpersonen bestaat. Bruno walgt en wordt letterlijk gek van zijn seksverslaving, maar kan er niet buiten; Michel verheft zich boven de menselijke behoefte aan geluk, maar blijft het gemis ervan altijd betreuren. Alleen de nieuwe mens heeft van zulke tegenstrijdigheden geen last meer en vormt daardoor een verhelderend contrast, dat het getob van de oude mens des te beter doet uitkomen. Zoals Houellebecq het zelf eens heeft uitgedrukt: in de literatuur gaat het erom de 'contradicties die mij verscheuren' tot uitdrukking te brengen.

In de gangbare cultuurkritiek worden juist die contradicties, de gevolgen van de verandering welke zich aan de cultuurcriticus zelf voltrekt, toegedekt. In een roman kunnen ze openlijk naar buiten treden, om binnen het imaginaire kader van het verhaal hun vertroebelende werk te doen. Daardoor wordt de diagnose een directe ervaring - in plaats van een afstandelijk oordeel te blijven. En kan de remedie, zoals in *Elementaire deeltjes* gebeurt, worden voorgesteld als iets dat reeds is gerealiseerd.

Nu is die remedie bij Houellebecq anders dan bij de meeste cultuurcritici. Het gaat bij hem niet om een omkering van de kwaal, maar om de gerealiseerde utopie. De remedie valt dus buitengewoon drastisch uit; wat zij met zich meebrengt is niets minder dan het einde van de mens zoals we die tot nu toe kennen, en juist daardoor daagt zij ons uit om de pijnlijke vraag of we echt van onze tekortkomingen verlost willen worden op het scherp van de snede te stellen en te beantwoorden. Zonder de mogelijkheden van de literaire fictie had dat niet op zo'n indringende wijze gekund.

Wat Michel Houellebecq met zijn roman mij pas ten volle heeft doen inzien is welke remedie er hoort bij het door mij gediagnostiseerde onbehagen met de gangbare cultuurkritiek: in plaats van een vergeefse poging te doen haar literaire gehalte te verbergen, zou zij er beter aan doen openlijk en volledig literatuur te worden.

(lezing bij het Nationale Toneel, themamiddag over Houellebecq, Den Haag 28-4-2005)